

KATOLIČKA CRKVA NA BANIJI/BANOVINI I KORDUNU OD 1939. DO 1941. GODINE

Margareta Matijević

UDK: 272(497.529.1)“1939/41“

Kategorizacija: Izvorni znanstveni rad

Sažetak ► Katolička crkva bila je tridesetih godina vodeća vjerska organizacija u Kraljevini Jugoslaviji, značajne materijalne snage, obrazovanog klera, s velikim brojem vjernika, jakim tiskom i masovnim, pa i politički aktivnim, katoličkim društvima. Ustaše, odmah po osnutku Nezavisne Države Hrvatske, započeli su politiku progona: Srba, Židova, Roma, pa svojih protivnika i neistomišljenika. Glina, veći dio Banije i skoro pa cijeli Kordun, ubrzo su bili izloženi brutalnom i dotad neviđenom teroru. Budući da su nove vlasti bile pozdravljene i podržane od najviše hijerarhije Katoličke crkve u zemlji, autorica je postavila istraživačko pitanje, kako su glinska stradanja doživljena od predstavnika Katoličke crkve na terenu.

Summary ► The Catholic Church has thirty years of leading a religious organization in the Kingdom of Yugoslavia, significant financial strength, educated clergy, with a large number of the faithful, strong print and mass, as well as politically active, Catholic groups. The Ustasha, immediately after the draft Independent Croatian State, beginning a policy of persecution: Serbs, Jews, Roma, and their opponents. Glina, most of the Banija and almost the entire Kordun, soon they were exposed to brutal and unprecedented terror. Since the new regime was welcomed and supported by the top hierarchy of the Catholic Church in the country, the author has investigated what were perceptions and attitudes taken by the local Catholic priests towards the crimes committed in this part of the ISC.

Ključne riječi ► Glina, Katolička crkva, Banija, Kordun, Franc Žužek

Key words ► Glina, The Catholic Church, Banija, Kordun, Franc Žužek

Ustroju Katoličke crkve prostor Glinskog dekanata pripadao je Gorskom arhiđakonatu Zagrebačke nadbiskupije. Obuhvaćao je župe: Hrvatski Čuntić, Glinu, Goru, Maju, Malu Solinu, Topusko i Viduševac.¹ Od 1936. župu Čuntić pastorizirali su franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja iz Zagreba, a sve ostale dijecezanski svećenici Zagrebačke nadbiskupije. Iz objavljenih *Spomenica župa: Maja, Glina, Viduševac i Mala Solina*, razvidno je kako su najveći problemi katolika bili pastoralne prirode. Župnici na više mjesta svjedoče u to doba o slabom odazivu vjernika, masovnom pijanstvu, „nemoralu“. Rađa se manje djece, abortusi su čest, neposluh svuda prisutan, mladih u crkvi jedva ili nikako, ministrante nemaju generacijama, vjernici ne zovu svećenike dijeliti sakramente umirućima, sve manje djece na vjeronaučnoj poduci, poražavajuće mali broj ispovijedi, podijeljenih pričesti i života u vjeri. Đaci krađu novce iz škabica, crkvenih vjenčanja malo. Župnik je prisiljen sve držati zaključano. Razbojništvo još nije iskorijenjeno. Slab utjecaj vjere na svakodnevni život glinskih katolika potvrđen je i u ranijem razdoblju.² Ni pravoslavni nisu neki „bogomoljci“.³ Alkoholizam je bio vrlo prisutan; prema procjenama, najmasovniji u državi.⁴ Petrinjski *Banovac* zajedljivo hvali glinski „kafanski“ život, 1939. grad ima 41 legalnu gostionicu, na Baniji⁵ se često spominju tučnjave, krivotvorenja, krađe sijena, šverc mesa, drva i slične pojave sitnijeg kriminala.⁶ Iako Glina nije bila velik grad, svega 3 000 stanovnika, na nju je bilo upućeno oko 150-200 000 ljudi iz bliže i dalje okolice. Gradić je ojačao nakon Prvog svjetskoga rata, kad je u potpunosti mogao zadovoljiti gospodarske, društvene i kulturne potrebe svog stanovništva.⁷ I politika je bila vrlo živa.⁸

Iako je Katolička crkva u Kraljevini SHS/Jugoslaviji predstavljala stvarno najjaču vjersku zajednicu, nije uživala isti status kao Srpska pravoslavna crkva. Dodjeljivana su joj manja sredstva, otežavana katehizacija i javni

rad. Iako načelno liberalna država, Kraljevina je u mnogočemu pogodovala pravoslavlju. Katolička crkva se javno više put žalila na pravoslavni prozelitizam, posebno među državnim službenicima, no pitanje je višeznačno i traži detaljniju studiju.⁹ Statistički lako dokaziva prevlast Srba na vodećim mjestima nije mogla pridonijeti smirivanju napetih političkih prilika. Nakon iskustva života u Austro-Ugarskoj, državi s golemim brojem katolika, Crkva se teško prilagođavala novim okolnostima, u kojima je manjinska i nevažna; istodobno bio je to i sukob s laičkom državom. Katolički kler je, pretjerano je reći jednodušno, ali ipak masovno, pozdravio stvaranje prve Jugoslavije, da bi ni dvadesetak godina kasnije gotovo potpuno odbacio istu, kao svoju domovinu.¹⁰ No, unatoč represiji sustava, ustaše i njihovi apologeti u svojim radovima, skloni su preuveličavanju zločina žandara i drugih dijelova represivnog aparata u prvoj Jugoslaviji.¹¹ U odnosu na kasnije vrijeme, na fašistički teror i komunistički režim, Aleksandrova diktatura¹² bila je „benigna“ stvar, ali je „radikalizirala postojeće identitete“;¹³ stvorivši dodatnu pukotinu u državi u kojoj su divergentni elementi ionako bili višebrojni.

Početak 1920-ih obilježio je sukob Crkve s tzv. „žutim pokretom“. Iako je dio katolika osnutak, širenje i državno subvencioniranje starokatoličke crkve gledao samo kao političko pitanje, ono je u mnogočemu bilo i odraz starijih sukoba i podjela. No 1930-ih, Crkva se nedvojbeno svrstava uz rastuću nacionalnu ideologizaciju. Stalno se promiče hrvatska prošlost, javno istupa: protiv Sokola, protiv prava žena, protiv modernih pravaca u umjetnosti, protiv laicizacije škola i nastavnih programa, posebno protiv komunizma, i nešto tiše, protiv nacizma. Išlo se čak tako daleko da je u poslanici *Hrvatski biskupi svom hrvatskom narodu* hrvatsko ime spomenuto preko 130 puta dok je potpuno izostao spomen zajedničke, jugoslavenske države!¹⁴ Katolički svećenik Janko Vedrina ubijen je u Bučici, nedaleko Gline, u kolovozu 1935. možda zbog „hrvatstva“, a možda i ne.¹⁵ Politički pritisak „odozdo“ je svakako razlog što je svećenik Fran Eugen Petreković u Pušci nedaleko Zaprešića, bio ne samo spriječen glasovati po slobodnom opredjeljenju na izborima 1938., a to je bilo za Milana Stojadinovića, nego skoro i linčovan.¹⁶

Nezavisnu Državu Hrvatsku (dalje NDH) stvorili su ljudi koji su došli iz ilegale i međunarodnog terorizma i koji su prihvatili nacističko savezništvo, rasne zakone i ideologiju. Bila ja najdosljedniji nacistički saveznik, s

Sl. 1. Katolička crkva u Bučici

najkrvavijim režimom, ali i jedini koji je imao krvav građanski rat.¹⁷ Nakon proglašenja NDH, grad Gline priključen je teritoriju Velike župe Gore, čije sjedište je bilo u nedalekoj Petrinji.¹⁸ Mnoge odredbe koje su ustaške vlasti provodile, naišle su na odobravanje Crkve. Oštro su kažnjavani pobačaj,¹⁹ prostitucija, psovane, nedjeljni rad i slično. Koliko uspješno, svjedoči odredba Velike župe Gora 28. srpnja 1941. da se provedu kaznene mjere koje bi dale učinka protiv nedjeljnog rada, zbog sablazni, komentirajući kako „svijet u ovoj velikoj župi postaje bezbožan i divlji, pa će za kratko vrijeme, ako se tako nastavi, u ovim krajevima zavladata poganstvo, a naše crkve ako se ne sruše biti nijemi svjedoci nekadanje vjere.“²⁰

Čak je i ustaški *Propisnik* u jednoj od svojih točaka iznio katolički nauk, primjeren više redovništvu nego vojsci.²¹ Osnutak NDH Crkva je toplo pozdravila, postupak *Katoličkog lista*, s glorificiranjem nove države, bio je jedinstven u njegovoj gotovo stoljetnoj prošlosti.²² Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac pozvao je sve na rad „oko čuvanja i unapređenja NDH.“ Njegova Okružnica svećenstvu zagrebačke dijeceze čitana je više puta dnevno putem radija te javno, u svim crkvama. Govorimo o vremenu s vrlo rijetkim radio-prijemnicima, bez televizije i među masovno nepismenim stanovništvom. „Nitko ništa nije znao osim slušača radija“, posvjedočit će brzo uhićeni pravoslavni svećenik Jovan Obrenović.²³ „U kotaru Vrginmost je samo Topusko elektrificirano, a radio-aparati na baterije bili su rijetkost, tako da se zapravo i nije znalo što se sve događa“ – kazat će i Rade Bulat.²⁴ Ta masovna isključenost i neinformiranost, uz strah i nepovjerenje tipični su za prve mjesece nove dr-

žave. Iako su seoski glavari pozivali na poštivanje vlasti, samo Srbi morali su obvezatno predati privatno oružje. U kraju s višestoljetnom vojničkom tradicijom očekivalo se da i za njih ima mjesta u vojsci, ali nije bilo²⁵. Nesporokoj su dodatno unosile glasine o dodjeli njihove zemlje Hrvatima, planirani izgon i brzo pokrenuta iseljavanja. Zakoni i odredbe doneseni već tijekom travnja i svibnja, isključili su ih iz širokog spektra javnog i profesionalnog života; vlasti su odmah stavile do znanja da će, ako žele sačuvati i njegovati svoj srpski identitet, biti ljudi drugog reda, bez ikakve pravne zaštite.

Na području Glinškog dekanata često se rotiraju isti ljudi, odnosno pojedini svećenici odlaze na ne tako daleke nove dužnosti, pa se kratkotrajni župnik Maje, Mato Kolundžić (1937. – 1938.) premješta u Gore do 1940., kad odlazi u Dugu Resu gdje su ga u Mrežnici 1944. ubili ustaše. Maju od 1940. preuzimaju oci franjevci iz Čuntića, inače zakleti ustaše, Honorije Herman²⁶ i Benko Čiga²⁷. Njihov prethodni ustaški rad bio je javno pohvaljen. (*Hrvatski narod* 26. VIII. 1941) Iako je nakon prvotnog oduševljenja i ushićenja državom Herman u *Ljetopisu* župe, zapisao i teškoće koje su činjele „pravoslavcima“, kudikamo veći prostor posvetio je ustaškoj procesiji iz Petrinje u Čuntić, kojoj su prisustvovala dva biskupa, provincijal i tisuće ustaša.²⁸ Osim njih djelovali su i svećenici: Ivan Franković, Bruno Berški i Albert Antoš. Od Duhova 1942. župom Maja upravlja glinski župnik Franjo (Franc) Žužek. Vrlo su fragmentarno sačuvani podaci iz razdoblja Drugog svjetskog rata. Materijalno, najteže je pratiti stradanje župe Maja jer su joj uništene sve matične knjige i spisi. *Spomenica* se nalazila u Glini pa je sačuvana, ali događaje iz 1937. nastavlja 1950. godinom. Slično je i sa župom Ranjenog Isusa iz Male Soline – nakon 1937. slijedi 1955. Podaci iz rata su, ili uklonjeni, propušteni ili namjerno prešućeni. Uglavnom su crkvene naravi. U župi Mala Solina 1939. zabilježena je velika suša, u lipnju poplave, jedva da se ima što žeti i pokositi. Zima 1939/40 još gora, duga i hladna. Po selima je propalo mnogo blaga, smrznula se stoka. Župnik Žužek je obolio na oči, pa Solina dobiva novog upravitelja Božu Pavlova, iz Dalmacije.²⁹ Godine 1939. obnovljena je i kapelica u Glinškom Novom Selu, uz svečanu proslavu.³⁰

U Viduševcu i Maloj Solini bili su za vrijeme rata prognani slovenski svećenici, a crkva u Viduševcu je i oštećena. Glinški župnik moli Nadbiskupski duhovni stol (NDS) 12. lipnja 1941. da se u Hrastovici namjesti Ivan Verbanjšek, kateheta iz Donje Lendave. Toplo ga prepo-

ručuje: „Naš hrvatski narod ne gaji nigdje nikakve averzije prema slovenskom svećenstvu“.³¹ Ima svjedočanstava kako ti svećenici, čak ni među klerom, nisu bili posebno obljubljeni.³² Primjedba je uvijek ista, nedostajalo im je „hrvatstva“. Slovenac Franc Žužek bio je dugi niz godina glinski župnik.³³ Humanist, obrazovan, znalac jezika, umjeren čovjek, no ustašama: Jugoslaven, nimalo sklon NDH.³⁴ Jedva mjesec dana od osnutka nove države, već su zatražili njegovu smjenu, tuže ga jer nije Hrvat i previše je dobar prema Srbima. Nadbiskup Stepinac mu je ponudio premještaj, ostavljajući slobodu da postupi po svojoj volji, hvaleći pri tom njegov prethodni pastoralni rad. Žužek je odbio otići. U *Spomenici* župe zabilježio je trajno svjedočanstvo dotada najstrašnije noći glinske povijesti: „12. svibnja u noći pokupljeni svi glinski Srbi od 16 god. dalje zatvarani preko noći a drugi dan pištolama streljani u Prekopi.“³⁵

Župnik nije mogao ravnodušno promatrati takvu strahotu, pa je o svemu obavijestio svog ordinarija, koji je tim povodom uputio prvi poznati pismeni protest Anti Paveliću osobno.³⁶ Među ubijenima bio je i pravoslavni paroh Bogdan Opačić.³⁷, koji nije napustio svoje vjernike. Vjerski prijelazi postoje oduvijek, ali u stvarno sekularnim državama su toliko rijetki da su periferno političko pitanje. No, na našim prostorima, „vododelnici“ (Justin Popović) uzroci su uglavnom politički vrlo opterećeni, gotovo do razine mita.³⁸ Razlozi su obično pragmatični: rastava braka, želja da se ne bude izoliran, stigmatiziran, da se dobije preporuka ili napredovanje u službi. I za vrijeme trajanja Austro-Ugarske Monarhije bio je veći broj župa u kojima nije bilo ni jednog godišnje.³⁹ Tako i u Gori 1912.⁴⁰ Kasnije se taj broj tijekom trajanja monarhističke Jugoslavije nešto povećao, no do danas nije pouzdano utvrđeno točno i komu u prilog, stoga ne možemo bez arhivskih uvida i znanstvenih istraživanja prihvatiti kao referentan broj od 200 000 katolika koji bi otpali od vjere za vrijeme trajanja Kraljevine SHS/ Jugoslavije, a koji broj je iznosio Alojzije Stepinac na sudu. Kako prenosi Svetozar Rittig, to je bio broj s kojim se očito operiralo na Kaptolu.⁴¹ No, za vrijeme NDH pripadnost katolištvu je poticana s vrha, kao društveno poželjno i preporučeno uvjerenje. Brojevi prijelaznika su groteskni: 1021 „grčkoistočnjak“ iz Gline, u drugoj prigodi 525 njih, 270 iz Topuskog, pa za koji dan opet 234 iz Topuskog, te cijela sela poput Malog Gradca, Nebojana, Bovića ili Male Vranovine.

Vlasti o tomu nisu ni šutjele. „Upozorava se kotarski predstojnik i ustaški logornik da se vjerozakonski prelazi

svakako promiču. Sve pak prelaznike imade se zaštititi kao i naše ostale građane.“⁴² Mnoštvo sela se obraćalo vlastima i molilo prijelaz. Tako seljaci, 89 odraslih, muškaraca, kućegospodara, iz sela Drežnik na Kordunu, 15. kolovoza 1941. mole poglavnika Pavelića prijelaz na rimokatoličku vjeru i priznavanje Hrvatima, te obećavaju ljubav i vjernost Hrvatskoj. Razlog je vjerojatno spomenut u prvoj rečenici: „da nas uzmete u zaštitu i poštediti naše živote.“⁴³ Da se nije išlo za tim da se stanovništvo prevede u katoličku vjeru nego u Hrvate, svjedoči i kasniji osnutak Hrvatske pravoslavne crkve. Tomu u prilog išla su sva zakonska zatiranja srpske povijesti, kulture i identiteta. Ima pokušaja u historiografiji da se vjerski prijelazi u NDH prikažu kao djelotvorna politička mjera u interesu države.⁴⁴ U pismu Paveliću svećenik Dionizije Juričev svim silama moli sprječavanje prijelaza pravoslavnih, u njima pravno i liturgijski blizak grkokatolički obred, jer bi se time umanjila asimilacija Srba.⁴⁵ Priprave za veći broj prijelaznika u Glini potvrđuje pismo župnika Žužeka upućeno Nadbiskupskom duhovnom stolu u Zagreb, 14. studenoga 1941., u kojem spominje kako „tečaj za obučavanje u vjeronauku postoji ovđe već ½ godine“, što bi značilo da je započeo već u svibnju. Osigurao im je molitvenike i katekizme. Nadbiskupskom duhovnom stolu piše i župnik iz Gora, Božo Pavlov, 13. lipnja 1941. Svjedoči kako mu već više puta dolaze pravoslavci i mole primitak u Katoličku crkvu. Puno otkriva njegova rečenica: „Uvijek sam im tumačio neka se ustrpe, jer se mogu

prilike preokrenuti i oni se predomisli.“⁴⁶ Na takve stvari NDS odgovarao je uvijek slično: kako treba primati samo one koje su u namjeri iskreni, paziti na disciplinu i običaje, na brakove, i svaki put zatražiti odobrenje s Kaptola. Iako je točno da su biskupi više put oko pitanja vjerskih prijelaza dolazili u sukob s ustaškim vlastima,⁴⁷ konzultirana građa nedvosmisleno potvrđuje da su Crkvu masovni prijelazi obradovali. „U principu katolički kler je pozdravljao hiljade prekrštenih.“⁴⁸

Žužek 30. kolovoza 1941. šalje pismo na Kaptol. Zbunjen je, ne djeluje smireno, umjesto poštom pismo šalje po pouzdanom mladiću, osobnim kanalima, neka on osobno sve ispriopovijeda. Za pravoslavne kaže sažalno: „Jadnici izgubiše sve, i kuće i kućišta. Ja više ne znam, kako i što bi.“ Dalje opisuje pastoralne prilike, vjerski život, odjednom punu crkvu, župa narasla na 11 000 duša, svi donose molitvenike, uče katekizam, „jedva čekaju“ preplatiti se na kakvo pobožno štivo. Pismo završava opetovanom molbom da saslušaju dečka.⁴⁹ Novi vjernici donijeli su i neke pastoralne poteškoće, posebno oni koji nisu bili valjano vjenčani ili su živjeli u tzv. konkubinatu. O tomu svjedoči osobno i nadbiskup Stepinac u jednom prenesenom razgovoru, u kojem kaže kako ih je „mogao prevesti 400 000, a nije nego 100 000“, jer su toliko vjerski neupućeni.⁵⁰ Već 1. srpnja 1941. župnik Žužek potvrđuje da je na katolicizam prešla „sva sila naroda.“⁵¹

Sl. 2. Katolička crkva u Glini

U Majskim Poljanama javljaju Kaptolu kako bi se s vremenom gradila nova crkva, a ima i izgleda za povećom crkvenom imovinom. Kaptol raduju „revni“ majsko-poljski katolici, koji su *sami od sebe* sagradili malenu kapelicu, ali prva briga im je osigurati podvoz i upis u gruntovnice da imovina „postane i ostane vlasništvo rimokatolika“.⁵²

U Topuskom je kao župnik djelovao Vladoje Lončarek (1904. – 1955.). On je molio Kotarsku oblast u Vrginmostu da što prije osnuje dvije nove župe, jer je ljudima nepraktično, daleko i skupo dolaziti u Topusko. Predlagao je Vrginmost i Bović, a kao prostore Sokolski dom i parohijalnu crkvu. No u Boviću se trebalo brinuti i za svećenikovu osobnu sigurnost.⁵³ NDS na svojoj sjednici 10. listopada 1941. ponavlja župnikove navode i preporuke, pa u nastavku donosi: „Najvažnije pitanje je prijelaz na katolicizam oko 30 000 nepodučenih i zapuštenih u vjerskom pogledu, a kako se vidi pogibeljnih elemenata.“ Župniku preporučuju veliku misijsku akciju i masovne prijelaze.⁵⁴ Slično s Kaptola javljaju i u Glinu, gdje je puno neofita.⁵⁵

Što su morali priložiti dojučerašnji pravoslavni kršćani da bi postali valjani katolici? Molbu s navedenim osobnim podacima, uz obvezatne dvije rečenice: „Želim da sa svojom obitelji nađem u rimokatoličkoj crkvi utjehu duši i mir života. Moliteljima su poznate temeljne istine svete vjere.“ Uz to je trebalo platiti taksu, imati svjedodžbu čestitosti i župnikovu potvrdu da su upućeni u osnove vjere. Svećenici su često dopisivali rukom: sirotinja, da ih poštede bar plaćanja takse. Potvrde o siromaštvu izdavala su i općinska poglavarstva, tako je ono u Jukincu 5. srpnja 1941. potvrdilo teško materijalno stanje obitelji Jovana, te uz njega Miljke, Steve i Zorke Roksandić iz Majskih Poljana, čime su bili izuzeti od plaćanja.⁵⁶

Žužek, Lončarek i Pavlov su naslućivali veličinu prijetnje i olako potpisivali potvrde o moralnoj ispravnosti i vjerskoj upućenosti, samo da spase ljude. Lončarek moli i za brojne žene čiji su muževi „odvedeni“, posebno iz Čemernice i Batinove Kose. Desetine molbi imaju naveden isti datum, 28. kolovoza, jasno da je u pitanju hitnoća i pragmatičnost.⁵⁷ Prijelaznika ima iz Kraljevcana, Luščana, Majskih Poljana, Brnjeuške, Katinovca, Male Vranovine, Nebojana, Roviške, Dodoša, Balinca, Batinove Kose, Čemernice i brojnih drugih sela. Nadbiskupskom duhovnom stolu obratio se 13. kolovoza i ravnatelj Zavoda za odgoj mladih maloljetnika iz Gline, izričući želju „da se privedu pitomci grčko-istočne vjere na katolicizam“.⁵⁸ Moglo se raditi o osamdesetak mladih.⁵⁹

Teško je reći kakva su trebala biti očekivanja Crkve na terenu. Načelno je rečeno kako nema nasilnih prijelaza, ljudi su potpisivali da nisu ni od kog nagovoreni niti prisiljeni, tobož, dobrovoljno, sami predstavnici srpskog Crvenog križa savjetovali su: „Neka svi pređu samo da spase živote!“⁶⁰

Paralelno s ovim valjalo bi istaknuti i spašavanje 150 Srpkinja koje su uhićene 30. srpnja 1941. u Glini i okolici, po naredbi ustaškog pukovnika Tomislava Rolfa, a Stepinčevu intervenciju izmolio je Žužek.⁶¹ Ljeti 1941. ustanički odredi prave neprilike, kidaju telegrafске stupove podmeću bombe, prekidaju brzojavno-telefonske veze, prekida je bilo i kasnije.⁶² Česti su napadi na oružnike i oružničke postaje.⁶³ Do jeseni 1941. ustaše nisu mogle nadzirati velik dio banijskih i kordunaških prostora.⁶⁴ Iako su zaletavanja u srpska sela, krađe, premalčivanja i pojedinačna ubojstva cijelo vrijeme prisutni, drugo masovnije stradanje Srba u Glini, bilo je ono s kraja srpnja 1941. Povod treba tražiti u počecima oružanog ustanka nakon savjetovanja Okružnog komiteta KPH za Kordun i Baniju, u šumi Abez, nedaleko Vrginmosta, 19. srpnja 1941. Komunisti, predvođeni Radom Končarom i Josipom Krašom, odredili su početak ustanka za 24. srpnja.⁶⁵ Zakazali su dogovori, izjalovili se preostali planovi, ali ipak je izveden napad na Banski Grabovac, zaplijenjeno nešto oružja, ubijeno troje ljudi.⁶⁶ Posljedice su bile strašne. Prijeki ustaški sud osudio je na smrt više stotina nevinih Srba.⁶⁷ Ovako brutalna politika masovnih egzekucija otjerala je mnoštvo ljudi, u nekim krajevima kolektivno srpsko pučanstvo u zbjegove, među partizane. Nema sumnje da krivicu za takve postupke treba pripisati vlastima NDH.⁶⁸

Istodobno pojačava se i agitiranje oko vjerskih prijelaza, posebno u selima uz prugu Sisak- Karlovac, čija je sigurnost vlastima bila vrlo značajna, a koja sela su bila manje pod utjecajem komunista. Blatuša, Podgorje, Crevarska Strana, Slavsko Polje, Brnjavac, Pješćanica, Čemernica, Bukovica i Batinova Kosa. Upućen je i proglas svim muškarcima od 16 do 60 godina da dođu u Vrginmost promijeniti vjeroispovijest, u nedjelju 3. kolovoza. Mnoštvo ljudi je došlo, na povjerenje i lijepu riječ, u neočekivano velikom broju. Najveći dio njih su žrtve trećeg masovnog glinskog masakra, počinjenog noću 4. na 5. kolovoza 1941. dijelom u crkvi, a dijelom na samom stratištu u šikari Latinovo.⁶⁹

Više dokumenata sačuvane građe iz NDH svjedoči o ambivalentnom odnosu Talijana prema ustaškim vlastima. Iako su nakon dvomjesečnog boravka napustili

Kordun, tako da ih u presudno vrijeme nije bilo, odmah po svom ponovnom dolasku u Vrginmost, tijekom rujna 1941., zatražili su od Kotarske oblasti popis svih raseđenih i „životom stradali“. Iz kotara se obraćaju Ravnateljstvu za javni red i sigurnost Velike župe Gora u Petrinji koje preporuča da im se takav popis nikako ne dozvoli.⁷⁰

Pokolj ili točnije „pokolji“ u glinskoj pravoslavnoj crkvi doveden je u pitanje u nizu novinskih članaka, kasnije jedinstvenog priloga u knjizi *Drugačija povijest*, Tomislava Vukovića, novinara *Glasa Koncila*.⁷¹ On se priklonio svjedočanstvu Karla Lipaka, Glinjanina koji je svoja zabilježena sjećanja, novinske članke i historioografske pokušaje pisanja povijesti Gline ostavio Nadbiskupijском arhivu u Zagrebu. Iako na više mjesta odbija vjerovati „rekla-kazala“ srpskim svjedočanstvima, Vuković jednom takvom hrvatskom prilično vjeruje. Slično postupa i Kožul.⁷² U čemu je posebnost Lipakovog iskaza? Strah, prisutan među Hrvatima zbog izgradnje opkopa vojske Kraljevine, prema njima; te povremene noćne straže u hrvatskim selima. Velik značaj daje uložiti četnika u Glini, okupljenih oko rano ubijenog Rade Ratkovića. Naglašava strah glinskih ustaša od masovne srpske pobune. Glina je i ranije bila predviđena kao središte srpske teritorijalne jedinice u Hrvatskoj.⁷³ Dvojben je točan nadnevak(i) stradanja, broj žrtava i način egzekucija. Čak je i suvremenik, liječnik Juraj Rebok, čiju je odgovornost teško procijeniti, a koji jednostavno nije mogao ništa ne znati jer je pripadao ustaškom vodstvu u Glini, prisutan na svim vjerskim manifestacijama, pa i govornik na Euharistijskom kongresu u Petrinji 1938., uvjereni katolik, Stepinčev osobni prijatelj, otac dvaju svećenika, pisao kako se nakon pokolja u svibnju „valjda da se opravda krvoproliće“ proširilo glasinu kako dolaze četnici, što je, kako sam potvrđuje, bilo lažno.⁷⁴

Prema tvrdnji Đure Aralice, iako se s njegovim interpretacijama u mnogočemu ne možemo složiti, u glinskoj crkvi bila su dva masovna, odvojena zločina. Prvi, kad su žrtve dovezene vlakom iz Topuskog i likvidirane noću 29.-30. srpnja – tu se radilo o, možda, dvije stotine ljudi. Taj pokolj preživio je Ljuban Jednak. Drugi zločin je pokolj Kordunaša izvršen noću 4/5. kolovoza 1941.; radilo se o žrtvama već spomenute prijevare, tzv. pokrsta.⁷⁵ Poštena profesionalna historiografija neće zaobići, ali niti prenaplaćavati ulogu četnika.⁷⁶ Na ovom prostoru djelovali su od 1935. kad se inače omasovljuju četnička udruženja diljem Jugoslavije, u Jukincu, Malom Gracu i Klasnici, bilo ih je nešto oko Topuskog, te Sta-

rog Sela, manje od stotinu ljudi. Kotarski predstojnik je ocjenjivao da su od trojice vodećih, dvojica alkoholičari, da im članstvo ne radi ništa korisno, osim što se opija i paradira s oružjem.⁷⁷ Bilo je to vrijeme kad je i u Europi popularizirana masovna militarizacija dijela stanovništva. Zbog svog šovinizma, svakodnevno im je padao utjecaj i kod Srba. Na razini Savske banovine zabranjen im je rad 1936., ali je nekoliko skupina preostalo.⁷⁸

Brzi poraz Francuske bio je šokantan, teško primljen. Jugoslavenska kraljevska vlast ni vojsku nije adekvatno spremala za rat, pa na četnike i gerilski način ratovanja nitko nije ni računao.⁷⁹ Teško je očekivati da bi stoga njima pripala uloga organizatora i vođa pobune na Baniji i Kordunu. Uostalom, iza komunista je stajala organizirana i povezana Partija, sa svojim programom, odlučnim, mladim ljudima, s dosljednim rukovodstvom, a četnici su „počeli kao jedan čovek na jednoj planini u Srbiji“.⁸⁰ Pa i politika spremnosti na brojne revolucionarne žrtve tipična je za komuniste, nikako za četnike. Komunistam je bio masovna, popularna ideja koja je mogla privući dobronamjerne ljude svih nacija, koji put i obrazovane, često i građane, žene i mlade; četništvo je ekskluzivno srpsko, patrijarhalno, seosko i neintelektualno.⁸¹ Partizani pod vodstvom komunista radije su htjeli u svoje redove privući Hrvate nego kontaktirati s četnicima. Tako pismo bivšeg zastupnika, Bogdana Ercegovca, u kojem poziva pobunjeni narod da se klone Hrvata i slijede Dražu Mihailovića i majora Jezdimira Dangića, nije naišlo na velik interes.⁸²

Jedan od vođa ustanka Rade Bulat, nedovoljnu povezanost s hrvatskim selima ističe kao najveći problem; nešto je pri tomu promijenio kasniji dolazak Sisačkog partizanskog odreda na Baniju. Od brze likvidacije četničkog utjecaja ovisila je i popularnost partizana među Hrvatima,⁸³ pa se, osim Plaškog, na prostoru Banije i Korduna četništvo kao vojni čimbenik spustilo do „apsolutne nule“. (Čedomir Višnjić). Istu zabunu unosi i pismo župnika iz Topuskog, Vladoja Lončareka, koji u studenom 1941. u poznatom partizanskom napadu na Bović također vidi četnike, koji prave nepravilike i ljute se na prijelaznike.⁸⁴ I vlasti NDH su u svojim izvješćima miješali obje vojske. No kod njih je tu bilo i namjere, prikazati pobunu kao čisto srpsku.⁸⁵

Sve do 1943. vodeći ustaški zapovjednici nisu doživljavali partizane kao masovni, antifašistički pokret prisutan i među znatnim dijelom Hrvata, nego kao srpsku, gotovo pa velikosrpsku stvar. Pavelić se s tim rugao čak i 1944.⁸⁶ No, najuvjerljiviji dokaz kako Banija tradicio-

nalno nije bila četnički kraj je činjenica da od svih četničkih žrtava tijekom Drugog svjetskog rata na području Hrvatske na prostor cijele Banije otpada svega 1 %. Ništa više ni na Kordun.⁸⁷ Navodni ustaški strah od četničke pobune očito je kasnije izmišljen, u svrhu opravdavanja zločina i za potrebe ustaške propagande. Takav pristup radu i istraživanju Slavko Goldstein okarakterizirao je s „malo istine, puno pretjerivanja i laži.“⁸⁸ Ocjena je to s kojom se u ovom slučaju moramo složiti. Također treba reći, kao što je jedno vjerovati „u hrvatsku nezavisnost ...a drugo pripadati ustašama“,⁸⁹ tako je jedno ne prihvaćati hrvatsku državu, a drugo biti četnik.

Lipak svjedoči i o tomu kako je Žužek samo formalno vršio prijelaze, kako je izdao mnoštvo potvrda, o čemu postoje i druga svjedočanstva, a da ljudi uopće nisu ni bili u crkvi ni prošli obvezatnu katehizaciju. Iako on stalno (pre)naglašava strah od srpske pobune, pa tako piše: „Nemajući nikakov rezultat ispitivanja streljano je mnogo ljudi oko Grabovca i okolnih sela. jer je Glini pretila velika opasnost od Vrginmošćana. Kordunski Abez opasan je za Glinu, pa se sprema akcija čišćenja.“⁹⁰ Pri tomu se broj ubijenih na hrvatskoj strani broji na rukama, a broj ubijenih Vrginmošćana, te goleme prijetnje iz Lipakovog dječastva, kako god se ne voljeli upuštati u to „jezovito računovodstvo“ (Paul Garde) premašuje tisuću.

Samoživost, pravni voluntarizam i nemogućnost države da uvede reda, možda najbolje zrcali priznanje svećenika Jovana Obrenovića da mu je preporuku neka se kloni ustaša i kako god može dokopa Srbije, savjetovao pravno najveća vlast na cijelom području, veliki župan Mirko Jerec osobno.⁹¹ Drugi odličan primjer nemoći i protivljenju radikalnom držanju ustaša, svjedočanstvo je nekih oružničkih postaja kako ne mogu nikako smiriti civilno stanovništvo, vratiti povjerenje u državu, spriječiti pljačku, ubijanje i otimačinu.⁹² I Žužek osobno je bio upozoren da prestane sa spašavanjem Srba, jer bi mogao proći kao oni.⁹³

Na kraju vrijedi spomenuti jedno toplo Žužekovo pismo, gdje moli da se poštedi osmero srpskih staraca koji su trebali biti ubijeni 8. kolovoza 1941.⁹⁴ Nema potvrde kako se stvar svršila. Žužek je dobio i priznanje gornjo-

karlovačkog vladike Simeona Zlokovića, koji mu je 24. kolovoza 1953. uputio iskreno i pismo zahvale i poštovanja.⁹⁵

ZAKLJUČAK

Katolička crkva na području glinskog dekanata u razdoblju 1939.–1941., što je naslijedila iz bivših, tradicionalno vojničkih vremena, imala je značajnih pastoralnih poteškoća, u masovnom otpadu od vjere. Glinski dekanat nije bio kraj uvjerenih vjernika ni dosljednih katolika. Većinom su prevladavali indiferentni i kolebljivci. Tradicionalizam u vjeri bio je vrlo prisutan, što svakako vrijedi i za većinu pravoslavnih, a bilo je potpunih ateista, mlađih, koji su u početku potišti, a kasnije sve eksplicitnije zazivali komunizam. Sve župe bile su popunjene, neke od njih tijekom rata i prognanim slovenskim svećenicima. U Glini je također dugi niz godina djelovao Slovenac Franc Žužek. Pokušavao je u okviru svojih snaga umanjiti zlo, drugima pomoći, no ničim nije mogao utjecati na već unaprijed donesene odluke i namjere. Zabilježio je svibanjska stradanja glinskih Srba, intervenirao kod svog ordinarija da se poštede žene muškaraca ubijenih u svibnju 1941., više put se zauzeo za progonjene. Lokalni svećenici su znali da su vjerski prijelazi osjetljivo političko pitanje koje se ne može trajno zadržati kao samo crkvena stvar. Žužek vrlo rano organizira i širi rad na katehizaciji, pače se u rekordnom roku od svega nekoliko mjeseci hvali tisućama prijelaznika i obećava lijepe izgleda za katolištvo u Glini. I on i oni su znali da je to privremeno, dok rat ne okonča i mirovne konferencije is crtaju granice. Nikako ne treba umanjivati ljudsku tjeskobu, strah i neupućenost. Ponašanja pojedinih župnika na terenu svjedoče kako su oni vrlo dobro znali da je popuštanje u pitanju vjerskih prijelaza spašavanje golih života ugroženih. Postupak prema Srbima bio je pravni voluntarizam, bez zakonitosti i običaja postupanja, čak i u ratu. Brojni dokumenti i zabilježena svjedočanstva opovrgavaju jači četnički utjecaj na glinskom prostoru, te možemo zaključiti kako su prozivke i pokušaji opravdavanja masakra navodnom, možebitnom četničkom pobunom, jedna smišljeno ponavljana laž.

- ¹ Krunoslav DRAGANOVIĆ, *Opći šematizam Katoličke crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo 1939., 35–36.
- ² Alexander BUCZYNSKI, „Rimokatolička i Pravoslavna i crkva u Vojnoj krajini (1740. – 1868.)“, *Povijesni prilozi*, vol. 12, 1993., 39–96; Juraj JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, Glina 1998., 76–78; 532–534; Ivica GOLEC, „Banska krajina u djelima svećenika Josipa Marića (1807. – 1883.) i Pavla Lebera (1844. – 1919.)“, *Croatia Christiana periodica* vol. 30/57 2006., 171 sl.
- ³ Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941–1945*, Vrginmost 1980., 59.
- ⁴ Sofija BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929.*, Beograd 2008., 180.
- ⁵ Iako u Hrvatskoj u posljednje vrijeme prevladava odium uporabi riječi Banija, ona je potpuno u duhu hrvatskog jezika, poput riječi biskupija, pukovnija i županija.
- ⁶ *Banovac* 9. 4. 1939.
- ⁷ S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929.*, 97–98.
- ⁸ Branko VUJASINOVIĆ, Čedomir VIŠNJIĆ i Đuro ROKSANDIĆ, *Glina 13. maja 1941.: u povodu 70. godišnjice ustaškog zločina*, Zagreb 2011., 15–19.
- ⁹ Radmila RADIĆ, *Život u vremenima: patrijarh Gavrilo (Dožić) 1881. – 1950.* Beograd 2011., 149; Ivan MUŽIĆ, *Katolička crkva, Stepinac i Pavelić*, Split 2003., 316–326.
- ¹⁰ Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941. – 1945. okupacija i kolaboracija*, Zagreb 2010., 598.
- ¹¹ Eugen Dido KVATERNIK *Sjećanja i zapazanja 1925. – 1945. : prilozi za hrvatsku povijest*, Zagreb 1995., 110, 243.
- ¹² Ivana DOBRIVOJEVIĆ, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935.*, Beograd 2006.
- ¹³ Ivo BANAC, *Hrvati i Crkva*, Zagreb : Sarajevo 2013., 65.
- ¹⁴ Viktor NOVAK, *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948., 513.
- ¹⁵ Stjepan KOŽUL, 1997. „Prvi svećenici žrtve u Zagrebačkoj nadbiskupiji godine 1935.“ *Tkalčić. Godišnjak Društva za povjesnicu Zagrebačke nadbiskupije*, vol. 1, 299–318.
- Do danas pouzdano nije utvrđeno tko ga je i zašto ubio. Ne priklanjam se ni jednom mišljenju.
- ¹⁶ Mira RADOJEVIĆ i Ljubodrag DIMIĆ, *Priče iz XX veka*, Novi Sad 2002., 126.
- ¹⁷ Stanley G. PAYNE, „Nezavisna Država Hrvatska u usporednoj perspektivi“, u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, ur. Sabrina P. RAMET, Zagreb 2009., 26.
- ¹⁸ Rafael LANDIKUŠIĆ, *Priručnik o političkoj i sudbenoj podjeli NDH*, Zagreb 1942., 252–253.
- ¹⁹ Nikolina SRPAK, „Kazneno pravo u doba Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)“, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu* vol. 13/2, Zagreb 2006., 1126–1127.

- ²⁰ Nadbiskupijski arhiv Zagreb (dalje NAZ), Spisi Nadbiskupskog duhovnog stola (dalje NDS), 11251/1941.
- ²¹ Petar POŽAR, *Ustaša dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb 1995., 279.
- ²² V. NOVAK, *Magnum crimen – pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, 545
- ²³ Đuro ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, Zagreb 2005., 38–41.
- ²⁴ Rade BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, Zagreb 1980., 29.
- ²⁵ Ljubomir VUČKOVIĆ, *Glinski Trnovac i banijska ognjišta*, Beograd 1996., 244–245; Nikica BARIĆ, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941. – 1945*, Zagreb 2003., 174.
- ²⁶ Anđelko MIJATOVIĆ, „Čuntički župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan HERMAN (1914. – 1990.), osuđenik na smrt i dugogodišnji politički zatvorenik u jugoslavenskome komunističkom sustavu“, u: *Osam stoljeća Čuntića*, ur. Jakša RAGUŽ, Hrvoje KEKEZ i Vladimir KR-PAN, Zagreb ; Petrinja 2012., 297–351.
- ²⁷ Stjepan KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, Zagreb 1998., 201–202.
- ²⁸ A. MIJATOVIĆ, „Čuntički župnik i gvardijan fra Honorije (Častimir) Marijan Herman (1914. – 1990.)“, 307.
- ²⁹ J. JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 537–538.
- ³⁰ *Banovac*: 14. 05. 1939.
- ³¹ NAZ, NDS, 6699/1941.
- ³² S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, 673.
- ³³ Mijo DUKIĆ, *Glina i okolica*, Glina 1980., 159–161.; Ćiril PETEŠIĆ, *Katoličko svećenstvo u NOB-u 1941. – 1945*, Zagreb 1982., 89–94.
- ³⁴ Juraj REBOK, „Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH“, *Marulić*, vol. 33/2 2002., 294.
- ³⁵ J. JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 538.
- ³⁶ Richard PATTEE, *The Case of Cardinal Aloysius Stepinac*, Milwaukee 1953., 404–407, 410–411; Franjo ŠANJEK, „Stav Crkve u Hrvata prema totalitarizmima XX. stoljeća“, *Obnovljeni život*, vol. 51/1-2 1996., 141.
- ³⁷ Dimitrije PLEČEVIĆ, *Novi svedoci vaskrslog Hrista*, Beograd; Karlovac 2010., 33; Đ. ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 40.
- ³⁸ Bojan ALEKSOV, „Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti“, u: *Oltar i kruna*, Beograd 2003.
- ³⁹ Statistički godišnjak 1906. – 1910., Zagreb 21917., 495.
- ⁴⁰ NAZ, NDS, 7637/1912.
- ⁴¹ NAZ, Ostavština Svetozara Ritiga, kutija 1, notes 7, str. 69.

- ⁴² HDA, MUP NDH, Opći spisi, kutija 32, 667.
- ⁴³ HDA, MUP NDH, Opći spisi, kutija 32, 878
- ⁴⁴ Jure KRIŠTO, „Vjerski prijelazi u NDH – primjer Šibenske biskupije“, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 29/2 1997., 237; Benedikta ZELIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska (1941. – 1945.) u mom sjećanju*, Split 2007., 65.
- ⁴⁵ Mark BIONDICH, „Kontroverze u vezi s Katoličkom crkvom u Hrvatskoj u vrijeme rata 1941. – 1945.“, u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, ur. Sabrina P. RA-MET, Zagreb 2009., 155.
- ⁴⁶ NAZ, NDS, 6712/1941.
- ⁴⁷ J. KRIŠTO, „Vjerski prijelazi u NDH – primjer Šibenske biskupije“; Jure KRIŠTO, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska: 1941. – 1945.*, Zagreb 1998, II: 33–36; 40–41; 73; 75–78; 113–119.
- ⁴⁸ Radmila RADIĆ, *Država i verske zajednice 1945–1970*, I., Beograd 2002., 97.
- ⁴⁹ NAZ, NDS, 12847 /1941.
- ⁵⁰ Dragoljub ŽIVOJINOVIĆ i Dejan LUČIĆ, *Varvarstvo u ime Hristovo – prilozi za Magnum Crimen*, Beograd 1988., 759.
- ⁵¹ NAZ, NDS 12991/1941.
- ⁵² NAZ, NDS, 12992 /1941.
- ⁵³ NAZ, NDS, 15891/1941.
- ⁵⁴ NAZ, NDS, 15891/1941.
- ⁵⁵ NAZ, NDS, 18364/1941.
- ⁵⁶ NAZ, NDS, 16193/1941.
- ⁵⁷ NAZ, NDS, 16031/1941.
- ⁵⁸ NAZ, NDS, 18364/1941.
- ⁵⁹ Davor KOVAČIĆ, „Kazneno zakonodavstvo i sustav kaznionica i odgojnih zavoda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj“, 280–300.
- ⁶⁰ J. KOLARIĆ, „Alojzije Stepinac i pravoslavlje“, *Croatica Christina periodica*, 41, 1998., 172.
- ⁶¹ NAZ, NDS, 1685/1998, 2, Uložen preslik Žužekovog pisma nadbiskupu Stepincu.
- ⁶² HDA, MUP NDH, kutija 34, 2732.
- ⁶³ Davor KOVAČIĆ, *Oružništvo NDH*, Zagreb 2014., 109.
- ⁶⁴ HDA; MUP NDH, kutija 145, 51598.
- ⁶⁵ R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, 19.
- ⁶⁶ Državni arhiv Sisak, Sabirni arhivski centar Petrinja, ŽRO, kutija 3, 30240, 2.
- ⁶⁷ D. KOVAČIĆ, *Oružništvo NDH*, 240.
- ⁶⁸ Edmund GLAISE VON HORSTENAU, *Zapisi iz NDH*, Zagreb 2013., 433; Jere JAREB, *Pola stoljeća hrvatske politike*, Zagreb 1995., 89.
- ⁶⁹ Đuro ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, Beograd 2010., 119–124.
- ⁷⁰ HDA, MUP NDH, kutija 34, 2314
- ⁷¹ Tomislav VUKOVIĆ, *Drugačija povijest (o Srbu, Jase-novcu, Glini...)*, Zagreb 2012., 159–243.
- ⁷² S. KOŽUL, *Martirologij Crkve zagrebačke*, 670–682.
- ⁷³ S. BOŽIĆ, *Srbi u Hrvatskoj 1918–1929*, 21.
- ⁷⁴ J. REBOK, „Sjećanje na neke ljude i događaje iz NDH“, 294.
- ⁷⁵ Đ. ARALICA, *Ustaški pokolji Srba u glinskoj crkvi*, 102–131.
- ⁷⁶ Zdravko DIZDAR, „Stradanje župe Hrvatski Čuntić tijekom Drugog svjetskog rata i neposrednog poraća“, u: *Osam stoljeća Čuntića*, ur. J. RAGUŽ, H. KEKEZ i V. KRPAN, Petrinja : Zagreb 2012.
- ⁷⁷ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936.“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 21, 1988., 212–213, 220.
- ⁷⁸ Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj 1941. – 1945.*, Zagreb 1986., 15–16.
- ⁷⁹ Jozo TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941. – 1945.*, Zagreb 1979., 117.
- ⁸⁰ Stevan PAVLOVIĆ, *Hitlerov novi antiporedak Drugi svjetski rat u Jugoslaviji*, Beograd 2008., 72.
- ⁸¹ J. TOMASEVICH, *Četnici u Drugom svjetskom ratu*, 177.
- ⁸² Ranko MITIĆ, „Neka sjećanja s Banije“, u: *Prva godina Narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca Korduna, Gline, Like, Gorskoga kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đ. ZATEZALO, Karlovac 1971., 572.
- ⁸³ F. JELIĆ-BUTIĆ, *Četnici u Hrvatskoj*, 142.
- ⁸⁴ NAZ, NDS 15891/1941.
- ⁸⁵ R. BULAT, *Svjedočanstva iz Petrove gore*, 174.
- ⁸⁶ Igor GRAOVAC, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941.–1945. godine – prilog istraživanju strukture stradalih*, Zagreb 2011.; *Hrvatski narod*, 9. I. 1944.
- ⁸⁷ I. GRAOVAC, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941. – 1945. godine*, 60, 68–69.
- ⁸⁸ Slavko GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, Zagreb 2007., 64.
- ⁸⁹ I. BANAC, *Hrvati i Crkva*, 91.
- ⁹⁰ NAZ, NDS, 1685/1998, 3, 29
- ⁹¹ Đ. ZATEZALO, *Radio sam svoj seljački i kovački posao*, 41.
- ⁹² D. KOVAČIĆ, *Oružništvo*, 262; S. GOLDSTEIN, *1941. – godina koja se vraća*, 316.
- ⁹³ Milan ČUBRIĆ, *Između noža i križa*, Beograd 1990., 104.
- ⁹⁴ NAZ, NDS, 1685/1998, 2.
- ⁹⁵ J. JERNEIĆ, *Spomenica župa: Maja, Viduševac, Glina, Mala Solina*, 556.